

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Андрій Курданов

●

КРАЄЗНАВЧІ НАРИСИ З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО РАЙОНУ

За сімнадцять років незалежності України історична наука відновила чимало золотих та трагічних сторінок літопису життя українського народу. Повернуті із забуття події, дати та постаті допомагають зрозуміти нашу долю та надихають на те, щоб зробити її кращою.

Відродження духовної та культурної спадщини неможливе без розвитку історичного краєзнавства. Настав час приділити більше уваги відновленню історії села. Вже сьогодні невеличке село стає об'єктом паломництва до першоджерел української історії.

Разом з тим молоде покоління вчителів історії та краєзнавців не обтяжує себе дослідницькою роботою. Знання про життя в селі залишається на рівні історичних довідок, розроблених ще в 60-70-х рр. ХХ ст. для редакційної колегії окремого тому з серії "Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область".

Після видання в 1998 році книжки "Голос пам'яті. Історія села Пакуль та його околиць" мені неодноразово пропонували написати подібну книгу про інші села. Але автору цих рядків доводилось відмовляти: тоді вважав, що про село повинна писати лише та людина, яка в ньому живе. Однак з часом дійшов висновку, що набутий досвід необхідно передавати місцевим краєзнавцям, щоб полегшити їм справу збирання матеріалів. Працюючи в Чернігівському районі, я запропонував новий варіант дослідження та систематизації історії села: разом із сільськими головами, активом сіл та краєзнавцями започаткував з 2003 року ведення літописів територіальних громад. Основою сучасних літописів є історія села від найдавніших часів до початку ХХІ ст., яка поповнилась подіями та посталями з досліджених архівних документів, матеріалів губернських видань, обласних та районних газет.

Виявлені матеріали з історії сіл, їх систематизація дозволяють нам відновлювати сторінки давньої історії Чернігівського району. Пропоную ознайомитися з трьома краєзнавчими нарисами.

Сільська бібліотека – як усе починалось

Уже через два роки після революційних подій 1917 р. в інформації про час заснування сільських бібліотек, яка збиралася новими органами влади на місцях, вказувалися дати з 1919 р. Усе, що робилося до цього, революційна ідеологія намагалася викреслити з людської пам'яті назавжди.

Відомості про давні книгосховища при сільських церквах, як відзначалось у 1913 р., сягають у ХVІІІ ст. З архівних документів 1905 та 1914 рр. дізнаємось про стан церковних бібліотек. Так, найбільшими вони були при церквах сіл Юр'ївка –

300 томів, Буди – “находится книг для чтения предназначенных 236 томов”, Седнів (Георгіївська церква) – 250, Кархівка – 192, Ковпита – 160 томів з 94 назв. Але були і такі, де зазначалось: “книг очень мало” – Анисів, “самое ограниченное количество” – Навози, “весьма скудна – 28 томов” – Седнів (Успенська церква) ¹.

З 1789 р. діяла бібліотека при Чернігівському повітовому училищі. У праці М. Домонтовича знаходимо, що книжковий фонд складався з 1254 томів 127 назв ².

З другої половини XIX ст. бібліотечними справами опікується повітове земство. У 1893 р. при Чернігівській повітовій земській управі для вчителів повіту почала діяти бібліотека. Зберігся запис про історію її створення: “В 1891 году один студент медицинского факультета, бывший на борьбе с холерой в Черниговской губернии, отказался от следуемого ему вознаграждения в пользу учительской библиотеки. Он купил по своему выбору 139 книг (55 названий), которые и образовали ядро новой библиотеки”. Бібліотека, не враховуючи журналів, мала 471 книжку, з яких 267 книжок (57 %) белетристичного змісту, 15 (20 %) – педагогічного та 109 (23 %) – науково-популярного ³.

Однак масовому поширенню бібліотек у повіті сприяло відкриття та будівництво приміщень земських шкіл. У 1896 р. відзначалось: “При всех училищах уезда имеются в настоящее время ученические библиотеки, которыми пользуется и некоторая часть взрослого населения села”. З 53 земських шкіл учнівські бібліотеки діяли при 47. “Читающих взрослых было 503; книг прочтено ими 2834; на каждого взрослого приходится по 6 книг. Читались главным образом книги беллетристического содержания, затем по числу требований следует: религиозно-нравственного содержания, исторического, географического и наконец книги по сельскому хозяйству” ⁴. У 1896 р. повідомлялось, що попечительки Лукашівського училища Ганна Олександрівна Тризна та Янівського, Краснянського Ольга Олександрівна Бакуринська розробили каталог нормальної шкільної бібліотеки зі 150 книжок на суму 200 крб. 23 коп ⁵.

У боротьбі за тверезий спосіб життя теж використовувались бібліотеки. У 1900 р. друкуються відомості про діяльність Чернігівського повітового комітету попечительства за народну тверезість, де знаходимо запис: “В 1896 г. открыто было 5 чайных, а в 1897 г. 4 и 24 библиотечки”. При чайних влаштовувались народні читання ⁶.

У тодішньому суспільстві відкриттям сільських бібліотек переймалися Петербурзький та Московський комітети грамотності ⁷. Із сучасних сіл нашого району перша бібліотека відкрилася на початку травня 1897 р. у селі Козел з книжок, які надіслав Московський комітет. Бібліотеки відкривали згідно із розробленими правилами, де вказувалось, що “народная библиотека-читальня имеет целью представить всем местным жителям бесплатное пользование книгами, журналами и газетами” ⁸.

Масовій появі народних бібліотек сприяло губернське земство, яке у 1898 – 1899 рр. починає відкривати їх на кошти “в память бракосочетания Его Императорского Величества Государя Императора Николая II”. Так у 1898 р. з’являються бібліотеки в селах Пльохів, Слабин, Довжик, Количівка, Халявин, Красне, Седнів, Юр’ївка, Андріївка, Смолин ⁹. У 1906 р. відкриваються в Анисові, Ведильцях, Навозах, Янівці, Кархівці, Киїнці, Брусилові, Ковпиті, Скорінці, Новому Білоусі, Сядричах, Пакулі, Пісках, Рудці, Слободі, Старому Білоусі та Шестовиці ¹⁰. Губернська газета за 10 січня 1899 р. повідомляла про урочисте відкриття бібліотеки в Олишівці: “перед открытием местным священником был совершен молебен, привлечший массу народа. По окончании молебствия начали раздачу книг, которых было взято более 80. Всем присутствовавшим председательницей совета библиотеки А.К. Шрамченко был предложен завтрак” ¹¹.

Для сприяння бібліотечній справі в селах створювалися ради, які очолювали авторитетні люди – дворяни, священники, лікарі. Першими бібліотекарями ставали земські вчителі. Бібліотечні фонди розташовувались у приміщеннях шкіл з окремим входом, волосних управах або на квартирі лікаря чи вчителя. Зберігся звіт за 1898 р. завідуючого Роїщенською бібліотекою місцевого лікаря Н.М. Глобова, де зазначалось: “Роищенская библиотека сразу привлекла внимание

и даже симпатию населения. Брали книги и молодые и старики. Книги обыкновенно прослушивались всей семьей с живейшим интересом”¹².

Історичні довідки територіальних громад, які з вивченням дореволюційних видань та архівних матеріалів поступово поповнюються, вміщують інформацію про подальший розвиток бібліотечної справи після 1919 р.

Про чотирьох генералів, царського міністра та академіка

З небуття повертаються до людської пам'яті ті, хто жив колись до нас, творив історію, розбудовував життя. Вони залишили свій слід на нашій землі, а чи зможемо ми довести, що і наша діяльність була не марною. Ось з цього і починаються моральні аспекти пам'яті та необхідності шанування тих, хто був до нас.

У Михайлівській церкві, яка височіла колись над селом Андріївка, довгий час було поховання генерал-майора інженерних військ, географа та історика Олександра Івановича Рігельмана (1720-1789). Після довгих років служби, одержавши нагороду від російської імператриці Катерини II, пішов у відставку та оселився у маєтку своєї дружини, яка була з роду Лизогубів. Німець за походженням, він закохався в Україну і робив усе можливе, щоб прислужитися її народу. На свої кошти звів у селі кам'яний храм та дописував свою книгу “Літописне повісткування про Малу Росію, її народ і козаків взагалі”¹.

Свого часу губернська газета повідомляла, що на шістдесят третьому році життя у селі Боромики помер генерал-майор у відставці Олександр Миколайович Митаревський. Це придеснянське село було родинним маєтком Митаревських. Олександр Миколайович служив в артилерії, був учасником Кримської кампанії 1855-1856 рр. У складі військ Варшавського військового округу в 1863 р. брав участь “при усмирении восстания в Царстве Польском”. Згодом, коли в артилерії ввели “ремонторив”, очолює цю службу аж до виходу у відставку. Він народився в селі і тут при великій кількості людей на чолі з чернігівським губернатором був похований в рідній землі².

Метрична книга церкви села Роїще за 1886 р. довгий час зберігала запис, який свідчить про те, що на сільському цвинтарі був похований 81-річний генерал-лейтенант Микола Миколайович Політковський. Люди середнього і старшого віку пам'ятають ім'я ведучого популярної у 90-х рр. минулого століття телепрограми “Взгляд” Олександра Політківського. Виявляється, журналіст теж походить із цього старовинного роду. Історикам необхідно з'ясувати, чим поліське село Роїще приваблювало за життя генерала³.

Багатьма орденами був відзначений під час військової служби генерал-майор Роман Федорович Силич, який у 1859 р. мешкав у Старому Білоусі. Залишки поховань представників родини Силичів знаходили, коли будували у селі, на місті старого церковного цвинтаря, новий храм. Небайдужі до історії мешканці села із своїм сільським головою М.Б. Нехаєм хочуть дізнатися про цю родину більше⁴.

У 1860-1863 рр. чернігівським повітовим предводителем дворянства був обраний Іван Миколайович Дурново. Народився він у Чернігові, після служби в армії повернувся на батьківщину і оселився у своєму маєтку в селі Жукотки. Його кар'єра була стрімкою – чернігівський губернський предводитель дворянства, катеринославський губернатор, а згодом і товариш (заступник) міністра внутрішніх справ, у 1895 р. – міністр внутрішніх справ Російської імперії, у 1899-1903 рр. – голова Комітету міністрів царського уряду. Однак, незважаючи на високі посади, він з родиною приїздив до Жукоток, опікувався благоустроєм села. Відзначали, що головна вулиця села не відрізнялася від міської. З правого її боку була розташована садиба з чудовою алеєю, що вела до панського двору. Тут розміщався притулок для дворян Чернігівської губернії. У Жукотках була відкрита прокатна станція сільськогосподарських машин і знарядь. Тут для послуг селян за певну платню давали соломорізку, віялки, пружинні борони, культиватори, залізні борони, окучники. Також в маєтку був цукровий завод. У 1900 р. І.М. Дурново

продав маєток Селянському банку⁵.

На сторінках губернського видання знайшов цікаву розповідь про досі невідому широкому загалу людську долю. 1 листопада 1864 р. губернське видання повідомило, що “12 мая в местечке Седнев скончался на 53 году жизни... уважаемый всеми академик, надворный советник Дмитрий Егорович Ефимов... пользовался гостеприимством просвещенного любителя и знатока искусств... помещика Ильи Ивановича Лизогуба... сначала жил, а потом купил недалеко от его усадьбы место, построил дом и навсегда поселился в Седневе, занимался проектами церквей и домов”⁶.

Як селяни з пожежами боролися

Вогонь, що виходить з-під контролю, завдає чимало горя і збитків там, де людина не має належних засобів протидії йому. Найнезахищенішим від цього лиха було давнє українське село. Руйнівні пожежі у селах тодішнього Чернігівського повіту впливали на зміну консервативної психології мислення селян та наближали, як це не дивно, до сучасного вигляду населених пунктів.

Губернські видання повідомляли про наслідки пожеж у селах повіту. Так, у Смолині (1879 р.) під час пожежі було знищено 30 селянських дворів, а вже наступного року – 65¹. В Андріївці (1888 р.) у вогні згоріло 13 дворів, а у 1892 – 11². Другою за розмірами в губернії була визнана пожежа в Янівці, яка сталася 20 червня 1881 р. Тоді згоріло 63 двори³.

Лихо приходило несподівано. Пожежі виникали будь-коли: Брусилів (1896 р.) – 11 година ранку, Киселівка (1898 р.) – 10 година вечора, Красне (1907 р.) – 2 година ночі⁴. Серед причин виникнення пожеж відзначались підпал (Жеведь, 1907 р.) та необережне поводження з вогнем (Мньов, 1898 р.)⁵. Швидкому розповсюдженню вогню сприяли сильні вітри та відсутність людей у селі (перебування в полі) – Брусилів, а також суха погода – Красне, де вночі пожежа набула величезних розмірів (згоріло 48 дворів)⁶. Про пожежу у Мньові зазначалось: “случился пожар при сравнительно тихой погоде... от неосторожного обращения с огнем одного крестьянина, сушившего в овине рожь”⁷.

У повідомленнях про збитки від пожеж знаходимо більше інформації про знищення селянських житлових та господарських споруд, худоби: “В с. Киселевке всех дворовых усадеб насчитывается до 75. Сгорело дотла 34 дворовые усадьбы со всеми хозяйственными постройками и частью домашнего скота”; у Мньові “вспыхнул пожар, уничтоживший до основания в каких-либо два часа времени 7 дворов со всеми хозяйственными постройками, и клуни с только-что свезенным хлебом”; у Брусиліві збитки становили 6,595 крб. (згоріло 15 дворів); у Кувечичах (1896 р.) – 23,610 крб. (згоріло 47 дворів), а у Красному “в течение короткого времени сгорело 48 крестьянских дворов со всем имуществом, всего на сумму 26,675 р.”⁸. Людські втрати були незначними, а тому у повідомленнях про пожежу в Киселівці зазначається, що “многие из крестьян, застигнутые врасплох быстро распространявшимся огнем, получили сильные ожоги тел”, а у Кувечичах загинула лише одна дитина, яка, ймовірно, і була причиною виникнення лиха⁹.

Сьогодні важко уявити, як селяни самотужки боролися з цим лихом. Однак з другої половини XIX ст. села навколо Чернігова почали одержувати необхідну допомогу від Чернігівського вільного пожежного товариства. У повідомленні про пожежу в Анисові (1896 р.) зазначалось: “По произведенной тревоге немедленно же обоз... в составе 2-х пожарных насосов, одной бочки и багорного хода с 20-ю дружинниками, выехавшими на извозчиках, поспешили к месту пожара. По прибытию в с. Анисов сейчас-же была установлена цепь из местных крестьян для передачи посредством ведер воды из близ лежащего болота в привезенный с обозом парусиновый чан, около которого и был установлен пожарный насос; другой-же насос предназначен был для защиты построек, которым угрожала разбушевавшаяся стихия; в то же время дружинники энергично занялись разборкой и сломкой горящих строений, после чего тушение пожара пошло настолько успешно, что к 11 часам ночи пожар уже был локализован, а к 1 часу ночи окончательно прекращен”¹⁰.

Прибувши у Киселівку (1898 р.), пожежники відзначили: "Благодаря тому обстоятельству, что при пожарном обозе имелось значительное количество пенковых ведер и тотчас же была организована быстрая и безостановочная подача воды к пожарным трубам, а также и тому, что дружинники энергично приступили к сбрасыванию соломы с крыш, которым угрожал пожар, дальнейшее распространение огня было прекращено"¹¹.

Земські органи управління у 90-х рр. XIX ст. сприяли створенню сільських пожежних дружин. Про пожежу у Брусилові повідомлялось: "Дальнейшее распространение огня остановлено действием трех пожарных насосов: местного и прибывших из соседних деревень Киселевки и Кобылянки". Також відзначалось, що "заслуживает внимание распорядительность во время пожара сельских старост... прибывших в с. Брусилово к месту пожара очень скоро и обнаруживших умелое и толковое обращение с пожарными трубами"¹². При пожежі в Киселівці допомогу надавали місцевий та три обози з навколишніх сіл, а це 4 насоси та шість діжок. Губернатор оголосив сільським старостам подяку¹³.

Погорільців намагалися підтримати морально та фінансово. У 1897 р. на місце пожежі в Яцеве прибув губернатор, який "выдав на погоревших 60 руб., при чем, объявив, что деньги эти назначаются пособием от Черниговского отдела Красного Креста, просил разделить эти деньги семьям хотя бы приблизительно пропорционально понесенным убыткам, так как между погоревшими находятся семьи в 3 человека и семья в 15 человек"¹⁴. Повідомлялось, що кошти для погорільців почали надходити від інших осіб. Цікавим було повідомлення про те, як підтримали селян із с. Рябці, де пожежою у 1897 р. було винищено 43 двори: "во время обеда в селе Холявине, состоявшегося по случаю открытия ремесленной школы, Г. Начальник губернии передал священнику села Петрушин для раздачи погорельцам деревни Рябцов 60 руб. от Красного Креста и собранные во время обеда – 15 рублей"¹⁵.

На початку XX ст. починає поширюватися практика страхування майна на випадок пожежі. У Жеведі майно селян було застраховане на 100 крб., (збитки становили 500 крб.), а ось у Кувечичах (1907 р.) селянські будинки були застраховані у земстві на суму 3,309 крб. (збитки становили 12,810 крб., згоріло 19 дворів)¹⁶.

Необхідно відзначити роль тодішнього губернатора Е.К. Андрієвського, який турбувався про створення сільських пожежних дружин та придбання громадами необхідного інвентаря. Під час перебування в Антоновичах (1897 р.) він скликає збори козаків та селян, говорить про необхідність та умови придбання пожежного насоса "Свесса" (завод М.І. Неплюєва) – половину суми збирають селяни, а другу частину оплачує губернська земська управа¹⁷. Однак не всюди селяни підтримували зусилля влади. Ось як селяни з Мньова спочатку поставилися до цієї справи: "...но большинство, несмотря на столь выгодные условия... упорно отказывались, мотивируя свой отказ излюбленной их в таких случаях отговоркой: что, мол, наши деды и прадеды прожили без этого и хорошо было, и что им только приходится обзаводиться... тратит деньги на пустяки. Относились более или менее, как к бесполезной для села выдумке и не редкость было услышать по поводу этого их замечание "побачим, ще с сего буде". Однак уже після пожежі, коли "дружным усилием сбежавшегося народа и пожарной трубе, в особенности, у далось отстоять соседние близко стоящие к селу постройки", була зовсім інша думка про пожежний пристрій: "Спасибо Богу и Царю за начальство, что выдумало и заставило нас купить: – не будь ее богато бы нищих пустил помиру этот пожар"¹⁸.

Вживались й інші заходи, щоб обмежити умови виникнення вогню та дії його руйнівної сили. Так, у 1900 р. в Олишівці відкривають літні дитячі ясла на 150 місць. Повідомлялось, що "крестьяне не благодарятся за такую оказываемую им – главным образом в противопожарном отношении – помощь..."¹⁹. Села прикрашаються ставками, відбудовуються зруйновані вогнем вулиці з новим розміщенням будинків, губернське земство сприяє використанню у будівництві черепиці, шиферу, заліза.

Джерела та література:

Сільська бібліотека – як все починалось

1. ДАЧО. – Ф.679. – Оп.3. – Спр.16. – Арк. 225 зв., 237 зв., 580 зв., 582 зв., 805; Ф.679. – Оп.3. – Спр.395. – Арк. 263 зв., 490 зв., 590 зв.
2. Домонтович М. Статистическое описание Черниговской губернии. – Спб., 1865. – С. 500.
3. Доклады в связи с отчетом Черниговской уездной земской управы по народному образованию за 1896 г. – Чернигов, 1897. – С. 64.
4. Там само. – С. 52.
5. Там само. – С. 53.
6. ЧГВ. – 1900. – № 2092. – 24 февраля.
7. Доклады... – Приложение. – С. XI.
8. Там само. – С. XV.
9. Отчет Черниговской уездной земской управы за 1898 г. – С. 128.
10. Отчет Черниговской уездной земской управы за 1906 г. – С. 205.
11. ЧГВ. – 1899. – № 1714. – 17 января.
12. Отчет Черниговской уездной земской управы за 1898 г. – С. 140 – 141.

Про чотирьох генералів, царського міністра та академіка

1. Студьонова Л.В. Ось де, люди, наша слава. Бесіди про Чернігівське козацтво. – Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2004. – С. 76 – 77; Домонтович М. Статистическое описание Черниговской губернии. – Спб., 1865. – С. 269.
2. ЧГВ. – 1900. – № 2083. – 13 февраля.
3. ДАЧО. – Ф.679. – Оп.10. – Спр.513. – Арк. 402 зв. – 403.
4. Ф.127. – Оп.3 а. – Спр.844. – Арк. 5, 97 зв.
5. Студьонова Л.В. Чернігівське повітове земство. Сторінки історії. – Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2003. – С. 75.
6. Черниговские епархиальные известия. – 1864. – 1 ноября (приб.). – С. 642 – 654.

Як селяни з пожежами боролися

1. Отчет Черниговской губернской управы за 1880 – 1881 гг. – С. 22; Отчет Черниговской губернской управы за 1879 – 1880 гг. – С. 183.
2. Отчет Черниговской губернской управы за 1888. – С. 245; Отчет Черниговской губернской управы за 1892. – С. 136.
3. Отчет Черниговской губернской управы за 1881. – С. 24.
4. ЧГВ. – 1896. – № 888. – 21 августа; ЧГВ. – 1898. – № 1476. – 7 мая; Черниговское слово (далі ЧС). – 1907. – № 263. – 28 сентября.
5. ЧС. – 1907. – № 284. – 26 октября; ЧГВ. – 1898. – № 1589. – 4 сентября.
6. ЧГВ. – 1896. – № 888. – 21 августа; ЧС. – 1907. – № 263. – 28 сентября.
7. ЧГВ. – 1898. – № 1589. – 4 сентября.
8. ЧГВ. – 1898. – № 1476. – 7 мая; ЧГВ. – 1898. – № 1589. – 4 сентября; ЧГВ. – 1896. – № 888. – 21 августа; ЧГВ. – 1896. – № 907. – 9 сентября; ЧС. – 1907. – № 263. – 28 сентября.
9. ЧГВ. – 1898. – № 1476. – 7 мая; ЧГВ. – 1896. – № 907. – 9 сентября.
10. ЧГВ. – 1896. – № 907. – 9 сентября.
11. ЧГВ. – 1898. – № 1476. – 7 мая.
12. ЧГВ. – 1896. – № 888. – 21 августа.
13. ЧГВ. – 1898. – № 1478. – 9 мая.
14. ЧГВ. – 1897. – № 1227. – 14 августа.
15. ЧГВ. – 1897. – № 1231. – 18 серпня.
16. ЧС. – 1907. – № 284. – 26 октября; ЧС. – 1907. – № 275. – 14 октября.
17. ЧГВ. – 1897. – № 1144. – 19 мая.
18. ЧГВ. – 1898. – № 1589. – 4 сентября.
19. ЧГВ. – 1900. – № 2245. – 3 августа.

